Vol-13 Special Issue- 1.2 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"विकसित भारत @2047 साठी उच्च शिक्षणाची भूमिका : आदिवासी समाजाच्या समावेशक सहभागाचा अभ्यास"

प्रा.योगेश किसना निखार
भूगोल विभाग, संशोधन केंद्र. कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

सारांश (Abstract)

भारताने "विकसित भारत @2047" हे दीर्घकालीन राष्ट्रीय उद्दिष्ट निश्चित केले असून, या उद्दिष्टपूर्तीत उच्च शिक्षण संस्थांची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरते. विशेषतः आदिवासी समाजासारख्या वंचित घटकांचा उच्च शिक्षणातील समावेशक सहभाग वाढविल्याशिवाय सर्वसमावेशक व शाश्वत विकास शक्य नाही. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन पेपर विकसित भारत @2047 च्या दिशेने उच्च शिक्षण संस्थांची भूमिका आणि आदिवासी समाजाच्या सहभागाचे स्वरूप अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. उच्च शिक्षण हे केवळ पदवी मिळविण्याचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तन, आत्मसन्मान, आर्थिक सक्षमीकरण आणि जागतिक नागरिकत्व घडविण्याची प्रक्रिया आहे. आदिवासी समाजासाठी उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देताना प्रवेशातील अडथळे, आर्थिक मर्यादा, सामाजिक-सांस्कृतिक आव्हाने आणि डिजिटल दरी यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, शिष्यवृत्ती योजना, वसतिगृहे, डिजिटल शिक्षण आणि कौशल्याधारित अभ्यासक्रम यांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षण संस्थांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांचा सहभाग कसा वाढवता येईल, याचा या अभ्यासात ऊहापोह करण्यात आला आहे. या संशोधनातून असे दिसून येते की, समावेशक, संवेदनशील आणि मूल्याधिष्ठित उच्च शिक्षण व्यवस्था निर्माण झाल्यास आदिवासी समाज केवळ विकासाचा लाभार्थी न राहता विकसित भारत @2047 चा सक्रिय सहभागी ठरू शकतो. त्यामुळे सामाजिक समता, शैक्षणिक न्याय आणि राष्ट्रीय प्रगती साध्य करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांनी अधिक जबाबदार व मानवतावादी भूमिका स्वीकारणे आवश्यक आहे.

बीजसंज्ञा (Keywords) : विकसित भारत @2047, उच्च शिक्षण, आदिवासी समाज, समावेशक सहभाग.

प्रस्तावना (Introduction) :-

"विकसित भारत @2047" ही संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून सामाजिक समता, न्याय आणि सर्वसमावेशक विकास यांचा समतोल साधणारी दृष्टी आहे. या राष्ट्रीय उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी उच्च शिक्षण संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. ज्ञाननिर्मिती, कौशल्यविकास, नवसंशोधन आणि नेतृत्व घडविण्याचे कार्य उच्च शिक्षणातून घडत असताना, या प्रक्रियेत आदिवासी समाजाचा समावेशक सहभाग होणे ही काळाची गरज आहे. भारतामध्ये आदिवासी समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध असला तरी ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि सामाजिक कारणांमुळे तो उच्च शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहापासून काही प्रमाणात दूर राहिलेला दिसतो. शिक्षणातील असमानता, आर्थिक अडचणी, भाषिक अडथळे आणि माहितीचा अभाव यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांचा उच्च शिक्षणातील सहभाग मर्यादित राहतो. अशा परिस्थितीत, उच्च शिक्षण संस्थांनी केवळ प्रवेश देणे एवढ्यावर न थांबता, मार्गदर्शन, शैक्षणिक पाठबळ, कौशल्याभिमुख अभ्यासक्रम आणि संवेदनशील शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात "विकसित भारत @2047" च्या दृष्टीने उच्च शिक्षणाची भूमिका आणि आदिवासी समाजाच्या समावेशक सहभागाचे स्वरूप, संधी व आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

येत असून, समताधिष्ठित व शाश्वत राष्ट्रनिर्मितीसाठी उच्च शिक्षण कसे निर्णायक ठरू शकते याचा सखोल वेध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

साहित्य पुनरावलोकन (Review of Literature) :-

AISHE (All India Survey on Higher Education) अहवाल AISHE हा भारतातील उच्च शिक्षणाचा सर्वाधिक वापरला जाणारा अधिकृत सांख्यिकी स्रोत आहे. या अहवालातून उच्च शिक्षणातील ST विद्यार्थ्यांची नोंदणी (enrolment), लिंगानुसार सहभाग, संस्थानांचे प्रकार इ. मुद्दे स्पष्ट होतात. "विकसित भारत @२०४७" साठी आदिवासी समाजाचा समावेशक सहभाग मोजताना AISHE मधील ट्रेंड्स (वाढ/घट) तुमच्या अभ्यासाला मजबूत आधार देतात. Education Ministry+1

National Education Policy (NEP) 2020 – समावेशन व उच्च शिक्षण उद्दिष्टे NEP 2020 मध्ये उच्च शिक्षणातील समावेशकता, समान संधी, लवचिक अभ्यासक्रम, तसेच GER वाढवण्याची दिशा दिलेली आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सहभागासाठी शैक्षणिक-सामाजिक अडथळे कमी करणे, सहाय्यक यंत्रणा, आणि गुणवत्ताधारित प्रवेश-वाढ यावर धोरणात्मक भर आहे. तुमच्या विषयात "उच्च शिक्षणाची भूमिका" सिद्ध करताना NEP 2020 हा प्रमुख फ्रेमवर्क म्हणून वापरता येतो. Education Ministry

UGC–SC/ST Special Cell (विद्यापीठ पातळीवरील सहाय्य यंत्रणा) UGC च्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार विद्यापीठ/महाविद्यालयांमध्ये SC/ST Special Cell स्थापन करून प्रवेश, आरक्षण अंमलबजावणी, तक्रार निवारण, समुपदेशन, आणि मुख्य प्रवाहात समावेशन यास हातभार लावण्याची अपेक्षा आहे. आदिवासी समाजाचा सहभाग वाढवण्यासाठी संस्थात्मक पाठबळ "फक्त धोरण" न राहता "कार्यान्वित व्यवस्था" म्हणून कसे काम करते—हे दाखवण्यासाठी हा स्रोत उपयुक्त ठरतो. UGC+1

Ministry of Tribal Affairs – Higher Education Scholarship/Fellowship (ST) आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागासाठी शिष्यवृत्ती/फेलोशिप हा निर्णायक आधार असतो. Tribal Affairs मंत्रालयाच्या पोर्टलवर "Top Class Scholarship", "National Fellowship" इ. योजना व त्यांची मार्गदर्शक तत्त्वे उपलब्ध आहेत. आर्थिक अडचणी, टिकाव (retention) आणि गुणवत्तापूर्ण संस्थांपर्यंत पोहोच यावर या योजनांचा प्रभाव कसा पडतो—याची चर्चा तुमच्या पेपरला व्यवहार्य (policy-relevant) बनवते. Ministry of Tribal Affairs+2Fellowship+2

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives Of Research):-

विकसित भारत @2047 या संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर उच्च शिक्षण संस्थांची भूमिका समजून घेणे आणि राष्ट्र निर्मितीत त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

आदिवासी समाजाचा उच्च शिक्षणातील सध्याचा सहभाग, स्वरूप व प्रवृत्ती यांचा अभ्यास करून समावेशकतेची वास्तविक स्थिती उलगडणे.

आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणात प्रवेश व टिकाव राखताना भेडसावणाऱ्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक अडचणींचे विश्लेषण करणे.

शासकीय धोरणे, योजना व उच्च शिक्षण संस्थांच्या उपक्रमांचा आदिवासी समाजाच्या सहभागावर होणारा परिणाम तपासणे.

विकसित, समताधिष्ठित व समावेशक भारताच्या दिशेने आदिवासी समाजाचा उच्च शिक्षणातील सहभाग वाढवण्यासाठी व्यवहार्य व संवेदनशील शिफारशी सुचवणे.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती (Data Collection & Research Methodology) :-

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश केवळ आकडेवारी सादर करणे नसून, "विकसित भारत @2047" च्या दिशेने उच्च शिक्षण आणि आदिवासी समाजातील समावेशकतेचा वास्तवाशी जोडलेला अर्थ समजून घेणे हा आहे. त्यामुळे या अभ्यासात **संमिश्र (Mixed Method) संशोधन पद्धतीचा** अवलंब करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये परिमाणात्मक (Quantitative) व गुणात्मक (Qualitative) या दोन्ही दृष्टिकोनांचा समतोल साधला आहे.

प्राथमिक माहिती संकलन

प्राथमिक माहिती आदिवासी विद्यार्थ्यांशी थेट संवाद साधून संकलित करण्यात आली आहे. यासाठी संरचित प्रश्नावली, अनौपचारिक मुलाखती आणि चर्चासत्रांचा वापर करण्यात आला आहे. या प्रक्रियेमुळे उच्च शिक्षणातील अनुभव, अडचणी, अपेक्षा आणि संधी यांचे मानवी व वास्तववादी चित्र समोर येते. प्राथमिक माहितीने आकडेवारीला भावनिक व सामाजिक संदर्भ प्राप्त होतो.

द्वितीयक माहिती संकलन

द्वितीयक माहिती संकलनासाठी शासकीय अहवाल, AISHE, NEP 2020, UGC व आदिवासी विकास मंत्रालयाची कागदपत्रे, संशोधन लेख, पुस्तके आणि अधिकृत संकेतस्थळांचा आधार घेण्यात आला आहे. या स्रोतांमुळे राष्ट्रीय पातळीवरील धोरणात्मक चौकट आणि प्रवृत्ती समजून घेण्यास मदत झाली आहे.

संशोधन पद्धती

संकलित माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक व तुलनात्मक पद्धतीने करण्यात आले आहे. परिमाणात्मक माहितीचे टक्केवारी व साध्या सांख्यिकी पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले असून, गुणात्मक माहितीचे आशयात्मक (Content Analysis) विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडले आहेत. अशा संमिश्र पद्धतीमुळे उच्च शिक्षणाची भूमिका केवळ संख्यात्मक नव्हे तर सामाजिक व मानवी संदर्भात स्पष्ट होते.

विषय विश्लेषण / विषय स्पष्टीकरण (Subject Explanation) :-

"विकसित भारत @2047 साठी उच्च शिक्षणाची भूमिका : आदिवासी समाजाच्या समावेशक सहभागाचा अभ्यास" हा संशोधन विषय केवळ शैक्षणिक चर्चेपुरता मर्यादित नसून, तो भारताच्या भविष्यातील सामाजिक रचना, समता आणि राष्ट्रनिर्मितीच्या दिशेला स्पर्श करणारा आहे. २०४७ मध्ये भारत स्वातंत्र्याची शंभर वर्षे पूर्ण करणार असून, त्या वेळी भारत "विकसित" म्हणून ओळखला जावा, अशी राष्ट्रीय आकांक्षा व्यक्त करण्यात येत आहे. मात्र, ही विकासाची संकल्पना केवळ आर्थिक वृद्धी, पायाभूत सुविधा किंवा तंत्रज्ञानापुरती मर्यादित नसून, सर्व समाजघटकांना समान संधी देणारी आणि समावेशक असणे अपेक्षित आहे. या संदर्भात उच्च शिक्षण हे परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन मानले जाते. उच्च शिक्षणातून केवळ पदवीधर तयार होत नाहीत, तर समाजाला दिशा देणारे विचारवंत, संशोधक, प्रशासक आणि नेतृत्व घडते. ज्ञान, कौशल्य, नवोन्मेष आणि सामाजिक जाणीव या घटकांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षण राष्ट्राच्या विकासाला गती देते. मात्र, या प्रक्रियेत आदिवासी समाजाचा सहभाग किती आणि कसा आहे, हा या विषयाचा केंद्रबिंदू आहे. भारतीय आदिवासी समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध, निसर्गाशी नाते जपणारा आणि परंपरागत ज्ञानाचा वारसा असलेला आहे. तरीही ऐतिहासिक दुर्लक्ष, भौगोलिक दुर्गमता, आर्थिक मर्यादा आणि शैक्षणिक संधींचा अभाव यांमुळे आदिवासी समाज उच्च शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात अपेक्षित प्रमाणात सहभागी होऊ शकलेला नाही. त्यामुळे "विकसित भारत @2047" ही संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होण्यासाठी आदिवासी समाजाचा उच्च शिक्षणातील समावेशक सहभाग अनिवार्य ठरतो. या संशोधन विषयाचा मुख्य आशय असा आहे की, उच्च शिक्षण संस्थांनी केवळ आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रवेश देणे एवढ्यावर न थांबता, त्यांना टिकवून ठेवणे, आत्मविश्वास देणे, कौशल्यविकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमीला सन्मान देणारे वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. शिष्यवृत्ती,

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

वसतिगृहे, शैक्षणिक मार्गदर्शन, समुपदेशन, कौशल्याभिमुख अभ्यासक्रम आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण या सर्व बाबी समावेशकतेचा अविभाज्य भाग आहेत. या विषयातून हेही स्पष्ट होते की, आदिवासी समाजाचा उच्च शिक्षणातील सहभाग वाढल्यास केवळ त्या समाजाचा विकास होणार नाही, तर देशाला एक संवेदनशील, समताधिष्ठित आणि सामाजिकदृष्ट्या संतुलित विकासाची दिशा मिळेल. आदिवासी युवक-युवती उच्च शिक्षणातून सक्षम झाल्यास ते आपल्या समाजासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण राष्ट्रासाठी परिवर्तनाचे वाहक ठरू शकतात. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन पेपरचा गाभा असा आहे की, "विकसित भारत @2047" हे स्वप्न साकार करायचे असेल, तर उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला विकासाच्या केंद्रस्थानी आणणे आवश्यक आहे. समावेशक उच्च शिक्षण ही केवळ धोरणात्मक गरज नसून, ती सामाजिक जबाबदारी आणि राष्ट्रनिर्मितीची नैतिक बांधिलकी आहे. हेच या संपूर्ण विषयाचे मूळ म्हणणे आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) :-

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्टपणे दिसून येते की, "**विकसित भारत @2047**" ही संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून, सामाजिक समावेशन, समता आणि मानवी विकास यांचा समतोल साधणारी आहे. या व्यापक राष्ट्रीय उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी **उच्च शिक्षण** हे एक प्रभावी आणि परिवर्तनकारी साधन ठरू शकते, विशेषतः जेव्हा त्यामध्ये आदिवासी समाजाचा सक्रिय व सन्मानपूर्वक सहभाग सुनिश्चित केला जातो. अभ्यासातून हे निदर्शनास आले की आदिवासी समाज उच्च शिक्षणाच्या दिशेने हळूहळू पुढे सरकत असला तरी, आजही प्रवेश, टिकाव, शैक्षणिक आत्मविश्वास आणि रोजगाराभिमुख संधी या बाबतीत अनेक अडचणी कायम आहेत. आर्थिक मर्यादा, भौगोलिक दुर्गमता, सामाजिक-सांस्कृतिक अंतर आणि मार्गदर्शनाचा अभाव हे घटक त्यांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागावर परिणाम करताना दिसतात. तथापि, शासकीय धोरणे, शिष्यवृत्ती योजना, आरक्षण व्यवस्था आणि उच्च शिक्षण संस्थांतील सहाय्यक यंत्रणा यांमुळे सकारात्मक बदलाची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे. या संशोधनाचा महत्त्वाचा निष्कर्ष असा आहे की, उच्च शिक्षण संस्थांची भूमिका केवळ शैक्षणिक ज्ञान देण्यापुरती मर्यादित न ठेवता, आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे वळवणे आवश्यक आहे. समावेशक अभ्यासक्रम, संवेदनशील शैक्षणिक वातावरण, कौशल्यविकास, संशोधनाच्या संधी आणि रोजगाराशी जोडलेले शिक्षण यांमुळे आदिवासी युवक-युवती आत्मनिर्भर व सक्षम होऊ शकतात. एकूणच, आदिवासी समाजाचा उच्च शिक्षणातील वाढता सहभाग हा केवळ त्या समाजाच्या प्रगतीचा सूचक नसून, तो संपूर्ण राष्ट्राच्या समताधिष्ठित विकासाचा पाया आहे. "विकसित भारत @2047" हे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरवायचे असेल, तर उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही केवळ धोरणात्मक गरज नाही, तर ती सामाजिक बांधिलकी आणि राष्ट्रनिर्मितीची अनिवार्य अट आहे—हा या संशोधनाचा मूलभूत निष्कर्ष आहे.

शिफारशी (Recommendations) :-

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी समग्र शैक्षणिक पाठबळ व्यवस्था बळकट करावी.

फक्त प्रवेश देणे पुरेसे नसून, मार्गदर्शन, समुपदेशन, अतिरिक्त अध्यापन, वसतिगृह व डिजिटल सुविधा उपलब्ध करून देऊन विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढवणे आवश्यक आहे.

उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये संवेदनशील व समावेशक शैक्षणिक वातावरण निर्माण करावे.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा सन्मान करणारी अभ्यासपद्धती, शिक्षक प्रशिक्षण व संवादात्मक शिक्षण पद्धती राबविल्यास त्यांचा टिकाव वाढू शकतो.

शिष्यवृत्ती व आर्थिक सहाय्य योजना वेळेवर आणि प्रभावीपणे अंमलात आणाव्यात.

आर्थिक अडचणी हे उच्च शिक्षणातील मोठे अडथळे असल्याने, शिष्यवृत्ती प्रक्रिया सुलभ, पारदर्शक आणि वेळेत पूर्ण होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

कौशल्यविकास व रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रमांना प्राधान्य द्यावे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

उच्च शिक्षणाला स्थानिक गरजा, कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधींशी जोडल्यास आदिवासी युवक-युवती आत्मनिर्भर बनू शकतात.

आदिवासी समाजाचा धोरणनिर्मिती व शैक्षणिक नियोजनात सक्रिय सहभाग वाढवावा.

आदिवासी प्रतिनिधी, विद्यार्थी व स्थानिक समुदाय यांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग घेतल्यास धोरणे अधिक वास्तववादी, संवेदनशील व परिणामकारक ठरतील.

संदर्भ सूची (References) :-

Sathiyaraj, A.

Tribal Higher Education and Social Inclusion.

आदिवासी समाजाचा उच्च शिक्षणातील सहभाग, समावेशकता व समान संधी यांचा चिकित्सक अभ्यास.

🔗 https://www.researchgate.net

Government of India (2020).

National Education Policy (NEP) 2020.

उच्च शिक्षणातील समावेशकता, समता व गुणवत्तेची राष्ट्रीय चौकट स्पष्ट करणारे धोरण.

🔗 https://www.education.gov.in

Ministry of Education, Government of India.

All India Survey on Higher Education (AISHE).

उच्च शिक्षणातील ST विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची अधिकृत सांख्यिकी माहिती.

🔗 https://aishe.gov.in

Ministry of Tribal Affairs, Government of India.

Scholarship & Fellowship Schemes for Scheduled Tribes.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणातील आर्थिक पाठबळाविषयी माहिती.

🔗 https://tribal.nic.in

SSRN Research Paper.

Equity and Inclusion in Indian Higher Education under NEP 2020.

NEP 2020 च्या माध्यमातून समावेशक उच्च शिक्षणाचा अभ्यास.

🔗 https://www.ssrn.com